

BARBARA GAWDA, EWA MAŁGORZATA SZEPIETOWSKA

Instytut Psychologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
Institute of Psychology, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin
e-mail: bgawda@wp.pl

Treść pojęć Radość i Strach w okresie dorosłości¹ – fluencja werbalna jako narzędzie opisu pojęć emocjonalnych

Content of the concepts of Joy and Fear in adulthood – verbal fluency
as a technique of analysis of emotional concepts

Abstract. The aim of this article is to describe the content of emotional concepts. The main thesis focused on the quantitative and qualitative characteristics of the affective concepts of Joy and Fear in 3 stages of adulthood ($N = 302$). A hypothesis was formulated about the existence of differences in the number of generated words related to emotional concepts, and in the structure of these concepts. The affective verbal fluency technique was used. Nouns were grouped in clusters for each concept. Then, the number of words in the clusters and the organization of clusters (cluster analysis) was compared between the 3 stages of adulthood. Some stable elements in each emotional concept, as well as some changeable aspects in the concepts of Joy and Fear were revealed. The results were discussed in terms of developmental changes, emotional prototypes and schemas.

Key words: verbal fluency, affective concepts, adulthood, language

Słowa kluczowe: fluencja werbalna, pojęcia afektywne, dorosłość, język

WPROWADZENIE

Techniki fluencji werbalnej należą do klasycznych psychologicznych narzędzi stosowanych w diagnozie funkcji poznawczych. Osoba badana jest proszona o wymienianie słów na hasło w określonym czasie. Do często wykorzystywanych należą zadania fluencji fonemicznej, zamiennie w literaturze nazywanej literową (litery: k, f lub inne) i semantycznej/kategorialnej (np. zwierzęta, owoce). Istnieją też inne formy zadań, na przykład fluencja czasownikowa (wówczas prosi się o wymienianie czasowników) czy rzeczownikowa (analogicznie, rzeczowników) bądź asocjacyjna (zadanie polega na wymienianiu wszystkich słów, jakie przychodzą na myśl) (por.

Szepietowska, Gawda, 2011). Jako wskaźniki funkcjonowania poznawczego najczęściej są brane pod uwagę ilościowe parametry realizacji zadań fluencji, rzadko prowadzi się analizy jakościowo-ilościowych aspektów wykonań. Przykładem takiego zastosowania jest opis organizacji pojęć wykonany na podstawie słów wygenerowanych w zadaniach fluencji literowej z zastosowaniem analizy skupień i analizy korespondencji (Schwartz i in., 2003). Wygenerowane słowa, jak ustalono, tworzą semantyczne układy, na przykład zwierzęta domowe, meble itd.

Swoistym *novum* w obszarze fluencji werbalnej są zadania fluencji emocjonalnej, gdzie kryterium stają się kategorie nacechowane emocjonalnie, na przykład przyjemne,

nieprzyjemne, radość, strach (Gawda, Szepietowska, 2013; Sass i in., 2013; Szepietowska, Gawda, 2011). Opierając się na inspiracji metodologicznej Sophie Schwartz (i in., 2003) wielowymiarowego skalowania słów, pochodzących z zadań fluencji literowej, zaproponowano ilościowo-jakościową analizę słów wygenerowanych w zadaniach fluencji emocjonalnej w celu nie charakterystyki organizacji pojęć, jak to uczynił zespół S. Schwartz, lecz opisu wewnętrznej struktury pojęć emocjonalnych². Założono bowiem, iż analiza zestawów i znaczeń wygenerowanych słów pozwala nie tylko na rekonstrukcję relacji między słowami, ale także na rekonstrukcję wewnętrznej struktury pojęć. Struktura wewnętrzna pojęcia jest rozumiana jako treść pojęcia, indywidualny sposób rozumienia pojęcia, wyrażony w wewnętrznym układzie elementów w danym pojęciu. Badania omówione w niniejszej pracy dotyczą właśnie treści pojęć afektywnych w kolejnych fazach dorosłości, sytuując się na styku kilku obszarów teoretycznych: związków afektu z wieloma poziomami języka (Gawda, 2007; Pennebaker, Mehl, Niederhoffer, 2003), natury i rozwoju pojęć afektywnych oraz sposobów rozumienia emocji (np. Jasielska, 2013) oraz procesów pamięciowych (Maruszewski, 2005). Opieramy się na założeniu, iż „język jest narzędziem służącym do wyrażania znaczeń” (Wierzbicka, 2006, s. 19). Badając język, odwołujemy się do znaczenia, które jest sposobem pojmowania czegoś przez osobę (Wierzbicka, 2006, s. 19).

Pojęcie to reprezentacja poznawcza i symboliczna oddająca cechy istotne i ogólne przedmiotów, zespół wspólnych lub prototypowych istotnych cech ogólnych, które w różnym stopniu przysługują desygnatom danej klasy (por. Nęcka, Orzechowski, Szymura, 2006). Istnieją dwie podstawowe grupy pojęć wywodzące się z typów kategoryzacji: klasyczne (spełniające kryteria teorii klasycznej pojęć, gdzie definiowanie polega na odnalezieniu niezbędnych i wystarczających elementów danego pojęcia) oraz naturalne. Pojęcia emocjonalne należą do naturalnych, trudno jest bowiem wyznaczyć ostrą granicę między

elementami, które wchodzą w ich skład. Pojęcia emocjonalne to pojęcia potoczne; ludzie przypisują im indywidualne znaczenia. Mają płynne granice, co oznacza, iż niekiedy mogą, niekiedy nie, być zaliczone do danej kategorii, i podlegają gradacji, tzn. tworzą je cechy ważne i mniej ważne (por. Kövecses, 2011). Paula Niedenthal (2008, s. 587) uważa, iż pojęcia to reprezentacje umysłowe kategorii, obiektów, sytuacji i aktywności. Pojęcia emocjonalne zawierają informacje o przyczynach emocji, zachowaniach i wewnętrznych stanach, typowych dla danej emocji i o jej znaczeniu (Niedenthal, 2008, s. 588). Pojęcia umożliwiają kategoryzację, a poprzez to rozpoznawanie i rozumienie sytuacji emocjonalnych, co stanowi fundamentalny czynnik regulacyjny w relacjach interpersonalnych (Kövecses, 2011). Kategoryzacja emocji, szczególnie negatywnych, jest uwarunkowana ewolucyjnie (Vaish, Grossmann, Woodward, 2008).

Istnieje wiele różnych modeli organizacji pojęć emocjonalnych (Lindquist i in., 2013), które można sprowadzić do dwóch podstawowych: modelu hierarchicznego (pojęcia czy kategorie pojęciowe zorganizowane są hierarchicznie [poziom nadrzędny, podstawowy, podrzędny]) i modelu sieciowego (Niedenthal, 2008). Wśród modeli hierarchicznych na uwagę zasługuje podejście Eleonory Rosch, w którym pojęcia afektywne traktuje się jako prototypy. Taksonomiczne układy kategorii wokół prototypów są zorganizowane hierarchicznie: zawierają poziom abstrakcyjny (np. miłość), następne poziomy tworzą specyficzne egzemplarze i szczegóły dotyczące sytuacji, zachowań, przeżyć (Rosch, 1978). Koncepcję E. Rosch rozwinęto w taki sposób, iż pokazano strukturę emocjonalnego leksykonu, zorganizowanego wokół wymiarów: **pozytywne** (miłość, radość, zdziwienie) – **negatywne** (smutek, strach, złość), a następnie opisano kategorie wchodzące w skład tychże wymiarów. W rezultacie uzyskano sześć kategorii, z których pięć odpowiada emocjom podstawowym, a także wyodrębniono podkategorie w obrębie kategorii (Shaver i in., 1987).

Kolejne próby stworzenia modelu organizacji pojęć emocjonalnych zaowocowa-

ły uszczegółowieniem koncepcji E. Rosch, gdzie dodawano dymensje, na przykład przyjemne–nieprzyjemne (Barrett, Russell, 1999), bądź też wymiar wysokiej–niskiej aktywacji w kombinacji z dymensją pozytywne–negatywne (Larsen, Diener, 1992). Modele te dotyczą organizacji (struktury) różnych pojęć emocjonalnych w umyśle człowieka. Nie zajmują się natomiast wewnętrzną strukturą pojęcia emocjonalnego. Taką propozycję formułuje James Russell (2005), który stwierdza, że pojęcie emocji ma charakter skryptu. Jego struktura obejmuje główne elementy: przyczyny, przekonania, odczucia, zmiany fizjologiczne, pragnienia, aktywność, wokalne i mimiczne ekspresje. Założenie o prototypowości pojęć afektywnych zostało częściowo potwierdzone w wielu badaniach wykorzystujących materiał o różnej modalności, wymagających rozpoznawania i nazwania emocji lub narracji. Wykazano jednak, że część pojęć afektywnych cechuje się wyraźną strukturalną odrębnością, na przykład zawiera listę cech lub unikatowe egzemplarze (zgodnie z teorią egzemplarzową; Kroska, Goldstone, 1996).

Drugą grupą modeli opisujących organizację pojęć emocjonalnych stanowią modele sieciowe. Zakładają one, iż emocja czy stan afektywny zmagazynowane są w pamięci w postaci sieci semantycznej zawierającej sądy, wzorce reakcji fizjologicznych, wydarzenia, osoby itd. Aktywacja elementu tej sieci uaktywnia jednocześnie różne dane mieszczące się w tej sieci: wspomnienia, obrazy, pojęcia itd. W sieci semantycznej istnieją węzły, każda emocja ma centralny węzeł zawierający dane na temat przekonań, przyczyn, zmian fizjologicznych typowych dla danego centralnego węzła. Sieci są zorganizowane według walencji i zbudowane z wielu elementów (Bower, 1981). Modele sieciowe są opisami ogólnej organizacji pojęć emocjonalnych w umyśle, ale też mogą ujmować wewnętrzną strukturę pojedynczego pojęcia emocjonalnego. Takie pojedyncze pojęcie nie tylko jest językowym konstruktem, ale także zawiera dane dotyczące najważniejszych wzorców reakcji fizjologicznych, wydarzeń i zachowań dla danej emocji, zawiera więc również elementy „ucieleśnione” (Nie-

denthal, 2008). Pojęcia afektywne obejmują zarówno prototypowe pojęcia odpowiadające emocjom podstawowym (Hupka, Lenton, Hutchinson, 1999), jak i powiązania z indywidualnymi doświadczeniami, zgromadzonymi w pamięci autobiograficznej w postaci schematów afektywnych, ujawniającymi się w języku (Holland, Kensinger, 2010). Stąd też oprócz abstrakcyjnych pojęć afektywnych (samotność, lęk) (Altariba, Bauer, 2004) pojawiają się konkretne i mające dla jednostki znaczenie afektywne (np. pies).

Analizując rozwojowy aspekt tworzenia pojęć emocjonalnych, warto się odnieść do rozwoju emocjonalnego człowieka, którego istotą jest wieloaspektowa interakcja czynników afektywnych i poznawczych, skutkująca większą złożonością emocjonalną i kompetencjami afektywnymi (por. Magai, 2008). Stopniowo zwiększająca się wraz z wiekiem umiejętność rozróżniania i etykietowania emocji to efekt integracji danych, pochodzących z sytuacji wywołujących określone stany afektywne, z obserwacji zachowań towarzyszących tym sytuacjom i przeżyciom oraz treści stanów introspekcyjnych, które są etykietowane. Dwulatki umieją w pewnym stopniu rozróżniać i etykietować emocje podstawowe, potrafią je przypisywać zabawkom, ludziom i sobie; cztero- i pięcioletki etykietują (nazywają, rozpoznają) **szczęście**, ale w porównaniu z siedmiolatkami i starszymi dziećmi – słabiej nazywają i rozpoznają **złość**, **lęk** i inne (Widen, Russell, 2008a; 2008b). Wraz z wiekiem wzrasta liczba słów oznaczających emocje negatywne przy niewielkim wzroście słów dotyczących emocji pozytywnych, i ta asymetria jest widoczna przez całe życie (Vaish i in., 2008). Choć inne dane wskazują, że od piątego do dziewiątego roku życia liczba słów pozytywnych emocjonalnych w języku francuskim spada, liczba słów neutralnych wzrasta, a negatywnych się nie zmienia (Syssau, Monier, 2009). W codziennej komunikacji dorosłych obserwuje się inną tendencję – przewagę słów oznaczających emocje pozytywne (Heppach i in., 2011). Rozwój pojęć afektywnych tłumaczony jest w kontekście przytoczonych wcześniej modeli: część badaczy sądzi, że

dzieci tworzą skrypty każdej emocji, kategoryzując informacje, a wraz z nabywaniem doświadczeń liczebność tych pojęć i egzemplarzy wzrasta (Widen, Russell, 2008a; 2008b). Z kolei tezy odnoszące się do teorii sieci semantycznych sugerują, iż rozwój pojęć afektywnych odbywa się poprzez asymilowanie danych abstrakcyjnych oraz elementów specyficznych (lokalnych, szczegółowych; Hillis i in., 2013). Zwiększające się wraz z wiekiem doświadczenie, rozwój kompetencji językowych i społecznych pozwalają wzbogacać sieć semantyczną o nowe elementy (Barrett, 2006). Dynamika rozwojowa ujawnia się także w zakresie nadawania znaczenia afektywnego różnym słowom.

Na tle dyskusji dotyczącej organizacji, struktury i rozwoju pojęć afektywnych badania dotyczące ich dynamiki u dorosłych osób są nieliczne. Z badań nad fluencją werbalną wynika, że liczba słów podawanych przez starszych dorosłych w ramach różnych kategorii jest niższa w porównaniu z młodszymi dorosłymi (Hillis i in., 2013). Niezależnie od wieku liczba słów nieafektywnych jest jednak większa niż afektywnych, chociaż wzorce realizacji zadań o pozytywnej lub negatywnej walencji zależą między innymi od stanu emocjonalnego (Szepietowska, Gawda, 2011; Tabert i in., 2001). Mimo że słowa emocjonalne odnoszą się do różnych klas gramatycznych, w dotychczasowych badaniach nad mechanizmami wydobywania słów afektywnych uwzględniano głównie rzeczowniki, które w toku rozwoju nabywa się łatwiej, a ich frekwencja jest wyższa niż czasowników (Gentner, 1982). Odnotowano wzrost liczby słów afektywnych, szczególnie o pozytywnej walencji, i spadek tych o walencji negatywnej w wypowiedziach osób po 50. roku życia w porównaniu z młodymi dorosłymi (Pennebaker, Stone, 2003; Vaish i in., 2008), co łączy się z większą dostępnością i znaczeniem pamięci emocjonalnej dla osób starszych (Kensinger, Krendl, Corkin, 2006; Yang, Hasher, 2011). Słabsze rezultaty realizacji zadań fluencji wiążą się z redukcją szybkości przeszukiwania pamięci, sztywnością strategii poznawczych czy też niezdolnością do korzystania ze

strategii „lokalnej”, pozwalającej na wydobywanie egzemplarzy danego pojęcia, a związanej z dysfunkcją pamięci roboczej i funkcji wykonawczych. Osoby starsze częściej niż młodsze przełączają się między strategiami lokalnymi i globalnymi, zwykle koncentrując się na głównych pojęciach afektywnych (Fernandez i in., 2008; Waring, Kensinger, 2009).

Danych na temat pojęć emocjonalnych dostarczają także badania z zakresu językoznawstwa, w szczególności lingwistyki kognitywnej. U podłoża semantyki kognitywnej leży założenie, iż wiedza jest zorganizowana w umyśle w „domeny kognitywne”, a ich organizacja odzwierciedla się w języku. Badając leksykon, możemy zatem odkryć, jak „zwykli ludzie” konceptualizują świat (Wierzbicka, 2006, s. 388). Konceptualizacja obejmuje zarówno domenę doświadczenia mentalnego, jak i wrażenia sensoryczne, emocjonalne, kinestetyczne, a także świadomość fizycznego, społecznego i językowego kontekstu (Langaeker, 2004, s. 31). W interpretacji zjawisk językowych stosuje się logikę zbiorów rozmytych (Nowakowska-Kempna, 1995). W języku polskim analizy jednostek językowych (leksykalnych, morfologicznych, składniowych, fonologicznych, niemorfologicznych) odnoszących się do uczuć dokonała Iwona Nowakowska-Kempna (1995). Pokazała ona zróżnicowanie określeń obejmujących nazywanie objawów uczuć, działań i zachowań związanych z uczuciami. W cytowanych frazeologizmach podkreśla się związek emocji z częściami ciała, ruchem, przestrzenią itd. Praca prezentuje zasoby języka polskiego w zakresie określania radości czy innych uczuć, nie jest jednak analizą indywidualnego pojmowania radości przez osobę. Dokonując analizy frazeologii co do uczuć, zwraca się uwagę na występujące w języku polskim odniesienia do władcy, siły, żywiołu, otchłani, mocy (Nowakowska-Kempna, 2000). W innym opracowaniu dokonano analizy składni emocjonalnej (Nowakowska-Kempna, 1986). Jedną z emocji, której obraz w języku polskim dość wnikliwie przeanalizowano, jest radość. Ukazano zróżnicowanie kategorii radości w polszczyźnie, odpowiadając na pytania, jakie jednostki

leksykalne służą do mówienia o radości, jakie aspekty i modele przeżyć wiążą się z tą kategorią, jakie leksemy odnoszą się do tej kategorii oraz jakie rodziny leksykalne dotyczą kategorii radość (Mikołajczuk, 2009). Badania leksykalnych jednostek odnoszących się do radości, zrealizowane przez Agnieszkę Mikołajczuk, mają charakter głównie badań korpusowych (Korpus Języka Polskiego PWN). Dla analizy językowego obrazu radości zrealizowanej przez A. Mikołajczuk (2009) inspirowane były poglądy kognitywistyczne w wielu zakresach, na przykład dotyczące różnych sposobów językowego obrazowania, w tym metaforyczno-metonimicznej konceptualizacji uczuć, badania struktur wiedzy utrwalonej w modelach pojęciowych związanych z jednostkami języka.

W niniejszych badaniach podjęto się opisu struktury wewnętrznej (treści) dwóch pojęć emocjonalnych, tj. radości i strachu. Wybrano te dwie emocje z grupy podstawowych o przeciwstawnej walencji. Taki wybór jest podyktowany przede wszystkim ogromnym i krainowo różnym znaczeniem tych elementarnych emocji w rozwoju i życiu człowieka. Radość to konsekwencja przekonania, iż dokonano się postępu w osiągnięciu jakiegoś celu, to zaistnienie pożądanego stanu rzeczy lub osoby oraz spełnienie oczekiwań, pragnień i marzeń (Nowakowska-Kempna, 2000). Funkcja radości to komunikowanie spełnienia. Radość jest emocją pozytywną skłaniającą do zabawy, transgresji, twórczości; sprzyja podejmowaniu i kontynuowaniu działań (Frijda, 2005). W hierarchii radość ujmuje się od zmysłowej przyjemności po długotrwałe kompleksowe poczucie szczęścia. Objawy radości to: spontaniczny uśmiech, zmieniony głos, płynność i spontaniczność mowy, dążenie do bliskości (Mikołajczuk, 2009). Strach z kolei wskazuje, że sytuacja jest niebezpieczna. Strach jest emocją podstawową, obejmującą napięcie fizjologiczne, poczucie dyskomfortu, poczucie zagrożenia. Uruchamia tendencję do walki albo ucieczki. Zmusza do refleksji nad przyczyną i źródłem odczuwanego napięcia. Funkcja podstawowa strachu to ochrona życia i zasobów (Frijda, 2005). Z punktu widzenia

adaptacyjnego i ewolucyjnego strach odgrywa o wiele ważniejszą rolę niż radość; decyduje o przetrwaniu (Öhman, 2005).

PROBLEM

Główny problem badań własnych dotyczy treści pojęć afektywnych Radość i Strach w powiązaniu z fazami dorosłości. Oryginalność tych analiz tkwi zarówno w metodzie (fluencja słowna), jak i w fakcie, iż uczestnikami badań są osoby reprezentujące kilka faz dorosłości. Opierając się na piśmiennictwie, założono istnienie różnic w zakresie liczby aktualizowanych słów powiązanych z pojęciami afektywnymi oraz różnic w treści tych pojęć. Do badań zaproszono 302 dorosłych praworęcznych Polaków w wieku 18–70 lat, w tym 138 kobiet (45.7%) oraz 164 mężczyzn (54.3%), znajdujących się w trzech grupach wieku, zgodnie z periodyzacją życia (Harwas-Napierała, Trempała, 2007): (1) późna adolescencja – 18.–23. r.ż., $N = 95$, (2) wczesna dorosłość – 24.–35. r.ż., $N = 132$, (3) średnia i późna dorosłość – 36. r.ż. i powyżej, $N = 75$. Analizy wyników dla dwóch ostatnich faz dorosłości połączono ze względu na małą liczebność grupy osób badanych z późnej dorosłości, ($N = 20$). Kryteriami włączającymi były: zgoda na uczestnictwo, brak obciążeń neuropsychiatrycznych obecnie i w przeszłości oraz posługiwanie się językiem polskim jako ojczystym. Średnia wieku osób z kolejnych grup wyniosła: (1) $M = 19.8$, $SD = 1.9$; (2) $M = 29.6$, $SD = 3.8$; (3) $M = 50.6$, $SD = 8.5$. Grupy różniły się pod względem lat kształcenia ($\chi^2 = 76.17$, $p < .001$), co wynikało z celowego doboru osób, a także sprawności językowej, mierzonej wynikami podtestu Słownik z WAIS-PL ($\chi^2 = 40.97$, $p < .001$), gdzie najmłodszy badani uzyskali wyniki niższe niż osoby z pozostałych dwóch grup wieku.

METODA

Wykorzystano typową procedurę do mierzenia fluencji werbalnej (Szepietowska, Gaw-

da, 2011): uczestnik był proszony o wymienianie rzeczowników przychodzących mu do głowy na hasło Radość (czas: 1 minuta), a następnie Strach (1 minuta). Zastosowanie jednakowych kategorii gramatycznych (rzeczowników) wynikało z potrzeby ujednoczenia przedmiotu analiz. Ponadto celem projektu były też inne ważne zagadnienia, takie jak opis mechanizmów neuronalnych fluencji, co ewidentnie zmusza do koncentracji na jednej określonej kategorii gramatycznej (czyli rzeczownikach); inne bowiem mechanizmy neuronalne są właściwe dla rzeczowników, a inne dla czasowników.

Wypowiedzi były nagrywane i transkrybowane. W analizach uwzględniono poprawne wypowiedzi po wykluczeniu powtórzeń i słów niebędących rzeczownikami. Wygenerowane w każdym ze zadań słowa pogrupowano w klasterzy następująco: dla kategorii Radość³: Symptomy–Objawy (*śmiech, uśmiech, humor*), Okoliczności (*podróż, zaliczenie, wesele*), Przedmioty i zwierzęta (*pies, lalka*), Inni ludzie (*nauczycielka, przyjaciel*), Miejsca (*dom, plaża, ulica*), Bliscy (*żona, mąż*), Wartości materialne (*pieniądze, samochód, fortuna, willa*), Wartości niematerialne (*wygoda, zdrowie, sukcesy, życie, bliskość*) oraz dla kategorii Strach: Sytuacje i miejsca (*szpital, wypadek, choroba*), Symptomy–Objawy (*obawa,*

przerażenie), Przedmioty i zwierzęta (*pająk, pies, broń, narkotyki*), Wartości egzystencjalne (*śmierć, samotność, rozstanie*), Fikcja (*horror, film, demony*), Ludzie (*policjant*), Ciemność (*noc, mrok*), Cierpienie (*cierpienie, ból*). Wyodrębnienia klasterów dokonano metodą sędziów kompetentnych, następnie poddano klasterzy hierarchicznej analizie skupień. Ze względu na dużą liczbę słów wymienionych przez 302 osoby badane, wśród których wiele wyrazów miało niską częstotliwość, nie było możliwe wykonanie analizy skupień na danych surowych. Wskaźnik zgodności sędziów kompetentnych był bardzo wysoki (W-Kendalla powyżej .90). Sędziowie uzgodnili również nazwy klasterów. Rozróżnienie innych rodzajów klasterów dla Radości i Strachu jest podyktowane specyfiką tych emocji. To zupełnie różne emocje, pełnią odmienne funkcje i respondenci podawali inne słowa w odniesieniu do Strachu niż Radości, na przykład wyrazy odnoszące się do ciemności czy fikcji w zadaniu Radość się nie pojawiły. Kolejno zatem dokonano porównań międzygrupowych w zakresie liczby słów, liczby słów w obrębie klasterów oraz konfiguracji klasterów dla trzech faz dorosłości (hierarchiczna analiza skupień dla klasterów). Wykorzystano program IBM SPSS 20.

Tabela 1. Porównanie liczby słów w zadaniach fluencji afektywnej Radość i Strach w trzech fazach dorosłości ($N = 302$)

Zadania fluencji	Późna adolescencja $M (SD)$	Wczesna dorosłość $M (SD)$	Średnia i późna dorosłość $M (SD)$	Wartość $F_{(1,299)}$
Radość	8.32 ^a (5.14)	9.90 ^b (4.96)	7.63 ^c (5.11)	5.42**
Strach	6.03 ^a (4.31)	7.27 ^b (4.13)	7.27 ^b (4.4)	2.64*

* $p < .05$, ** $p < .01$

Średnie oznaczone takimi samymi literami ^{a,b,c} nie różnią się istotnie od siebie (porównania wielokrotne *post hoc* testem Tukeya).

WYNIKI

Na wstępie porównano liczbę wygenerowanych słów przez osoby z każdej fazy dorosłości (tabela 1).

Osoby z trzech faz dorosłości różniły się istotnie pod względem liczby wygenerowanych słów powiązanych z Radością; najwięcej słów podały osoby z fazy wczesnej dorosłości ($M = 9.90$, istotne różnice wykazane testem *post hoc* Tukeya dla $p < .001$),

Tabela 2. Porównanie liczby słów w klasterach dla zadań Radości i Strachu w trzech fazach dorosłości ($N = 302$)

Typy zadań i nazwy klasterów	Późna adolescencja $M (SD)$	Wczesna dorosłość $M (SD)$	Średnia i późna dorosłość $M (SD)$	Wartość $F_{(1,299)}$
RADOŚĆ				
Symptomy	1.09 ^a (1.79)	1.49 ^b (1.96)	1.46 ^b (1.52)	1.39
Okoliczności	1.00 ^a (1.09)	1.19 ^a (1.33)	1.25 ^a (1.32)	1.06
Przedmioty i zwierzęta	1.04 ^a (1.23)	1.05 ^a (1.26)	.55 ^a (.65)	4.66**
Inni ludzie	.87 ^a (.95)	.52 ^b (.77)	.24 ^c (.77)	13.15***
Miejsca	.52 ^a (.89)	.38 ^a (.70)	.28 ^b (.80)	2.04
Bliscy	.43 ^a (.68)	.59 ^a (.98)	.70 ^b (.81)	2.10
Wartości materialne	.13 ^a (.33)	.23 ^a (.57)	.24 ^a (.70)	1.41
Wartości niematerialne	.08 ^a (.31)	.15 ^a (.42)	.30 ^b (.86)	4.46**
STRACH				
Sytuacje i miejsca	1.27 ^a (1.42)	1.61 ^a (1.57)	2.08 ^b (1.75)	5.77***
Symptomy	1.15 ^a (1.68)	1.29 ^a (2.02)	1.08 ^a (1.72)	.25
Przedmioty i zwierzęta	.71 ^a (1.32)	.65 ^a (1.17)	.59 ^a (1.56)	.17
Wartości egzystencjalne	.44 ^a (.61)	.55 ^a (.68)	.64 ^b (.69)	2.06
Fikcja	.29 ^a (.73)	.23 ^a (.62)	.12 ^a (.40)	1.78
Ludzie	.25 ^a (.48)	.25 ^a (.66)	.22 ^a (.65)	.66
Ciemność	.22 ^a (.51)	.23 ^a (.62)	.17 ^a (.46)	.34
Cierpienie	.11 ^a (.39)	.10 ^a (.43)	.04 ^a (.3)	.76

** $p < .01$, *** $p < .001$

Średnie oznaczone takimi samymi literami ^{a,b,c} nie różnią się istotnie od siebie (porównania wielokrotne *post hoc* testem Tukeya).

najmniej osoby z późniejszych faz dorosłości ($M = 7.63$, test *post hoc* Tukeya dla $p < .001$). Wystąpiły także różnice w zakresie liczby słów wymienionych w zadaniu Strach; najmniej słów podały osoby najmłodsze ($M = 6.03$, $p < .001$) (tabela 2).

Wyniki zawarte w tabeli 2 wskazują, że wraz z wiekiem w części klasterów Radości rośnie liczba słów dotyczących Symptomów (test *post hoc* Tukeya dla $p < .01$), Okoliczności, Bliskich osób (test Tukeya dla $p < .001$), Wartości niematerialnych (test Tukeya dla $p < .01$). Maleje natomiast liczba określeń związanych z Innymi niż bliscy ludźmi, Miejscami, Przedmiotami i Zwierzętami (test Tukeya dla $p < .001$). W zakresie Strachu można zaobserwować tendencję do wzrostu wraz z wiekiem liczby słów odnoszących się do Miejsca i okoliczności (M odpowiednio wzrasta od 1.27, poprzez 1.61, do 2.08; testy *post hoc* Tukeya istotne dla $p < .001$) oraz Wartości egzystencjalnych ($p < .05$). Zmniejsza się liczba słów dotyczących Fikcji czy Przedmiotów. Co ciekawe, słowa kojarzone z Cierpieniem w niewielkim stopniu zostały wymienione przez osoby najstarsze.

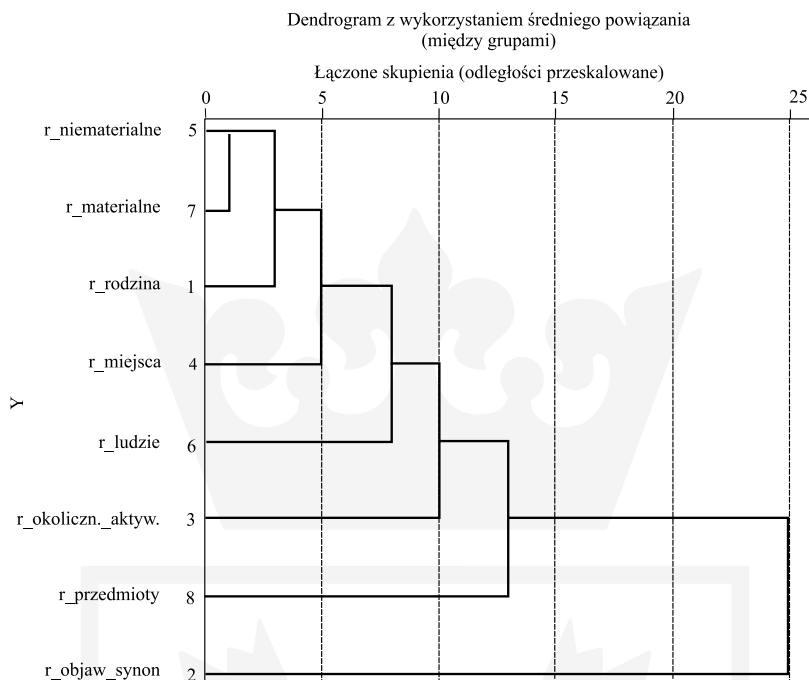
Kolejnym celem badań była analiza struktury wewnętrznej pojęć Radość i Strach w trzech fazach dorosłości. W celu eksploracji wzajemnych relacji klasterów wewnątrz każdego z pojęć wykonano – oddzielnie dla każdej grupy wieku – hierarchiczną analizę skupień. Zastosowano miary: kwadrat odległości euklidesowej oraz metodę najbliższego sąsiedztwa. Wyniki tej analizy przedstawiają rysunki 1–6.

W strukturze Radości, niezależnie od fazy dorosłości, można zaobserwować dwa skupienia. Pierwsze z nich, dominujące w hierarchii, obejmuje Symptomy, Przedmioty i zwierzęta oraz Okoliczności-aktywność. Występują jednak różnice w strukturze hierarchii między trzema grupami wieku. Osoby z fazy późnej adolescencji wysoko w hierarchii sytuują także Innych ludzi, niżej zaś Miejsca, a jeszcze niżej Bliskie osoby, Wartości materialne i Wartości niematerialne (rysunek 1). Z kolei w pojęciu Radości u młodych dorosłych oprócz dominującego skupienia, obejmujące-

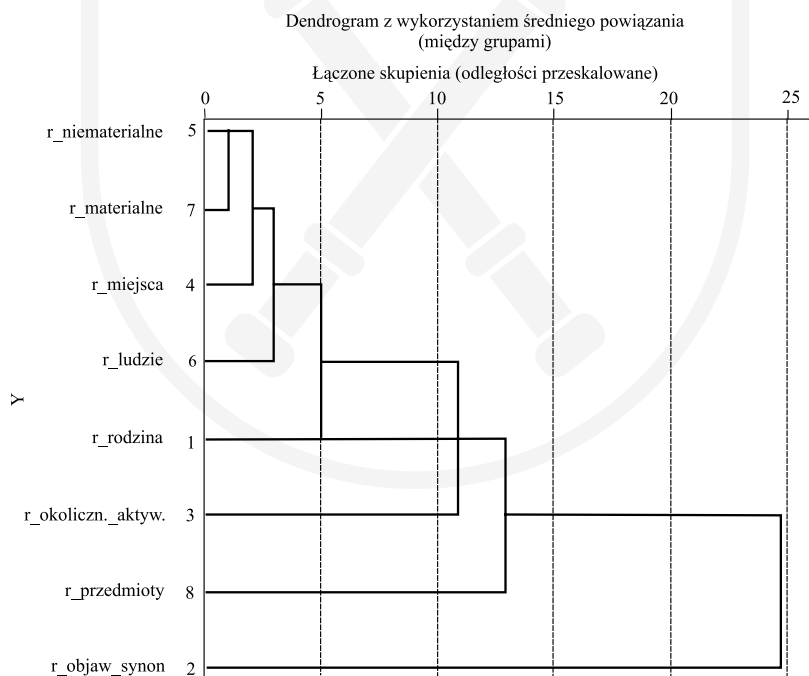
go Symptomy, Przedmioty i zwierzęta oraz Okoliczności, na kolejnym stopniu znajdują się Bliscy i Inni ludzie, a najniżej w hierarchii – Miejsca, Wartości materialne i niematerialne (rysunek 2). Dla osób w fazie średniej i późnej dorosłości w dominującym skupieniu obejmującym Symptomy, Okoliczności-aktywność, znajdują się również Bliscy, co wyraźnie wskazuje na znaczenie tej kategorii we wspomnianych okresach życia (rysunek 3), na kolejnych zaś stopniach znajdują się Wartości niematerialne oraz Przedmioty i zwierzęta. Drugie skupienie, usytuowane nisko w hierarchii, obejmuje Innych ludzi, Wartości materialne i Miejsca. Wykazano zatem, iż trzy grupy wieku cechują się podobnym głównym aspektem struktury Radości, a więc najwyżej w hierarchii usytuowane są słowa dotyczące Symptomów oraz Okoliczności. Istnieją jednak różnice w strukturze pojęcia Radość między trzema grupami wieku, powiązane z zadaniami rozwojowymi typowymi dla tych faz.

Hierarchiczna analiza skupień wykonana dla kategorii Strach ujawniła również dwa skupienia, z których pierwsze dominujące obejmuje Symptomy, Sytuacje, Przedmioty i zwierzęta. Kolejne elementy struktury Strachu stanowią: Fikcja, Wartości egzystencjalne, Ciemność, Cierpienie, w grupie najmłodszej zaś Ludzie zajmują najniższą pozycję w hierarchii (rysunek 4). Dla młodych dorosłych pojęcie Strachu wiąże się z Symptomami, Sytuacjami, Przedmiotami i zwierzętami, ale tuż po tym dominującym skupieniu pojawiają się Wartości egzystencjalne, Inni ludzie, a najniżej znajdują się klasterzy obejmujące słowa odnoszące się do Fikcji, Ciemności i Cierpienia (rysunek 5). W fazach średniej i późnej dorosłości zmienia się struktura dominującego skupienia Strach, w którym na plan pierwszy wysuwają się Sytuacje wywołujące strach, pozostałe zaś elementy mają strukturę podobną jak w fazie wczesnej dorosłości (rysunek 6).

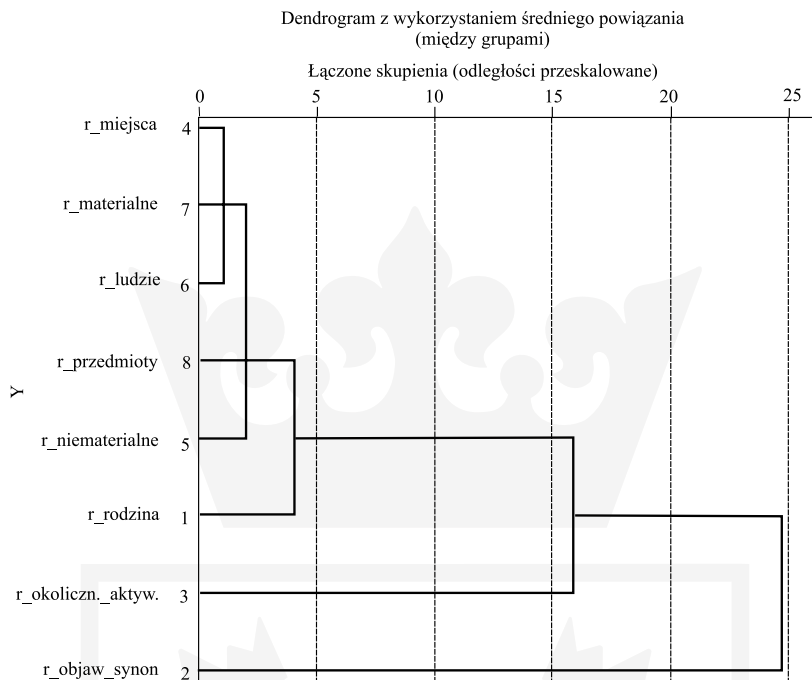

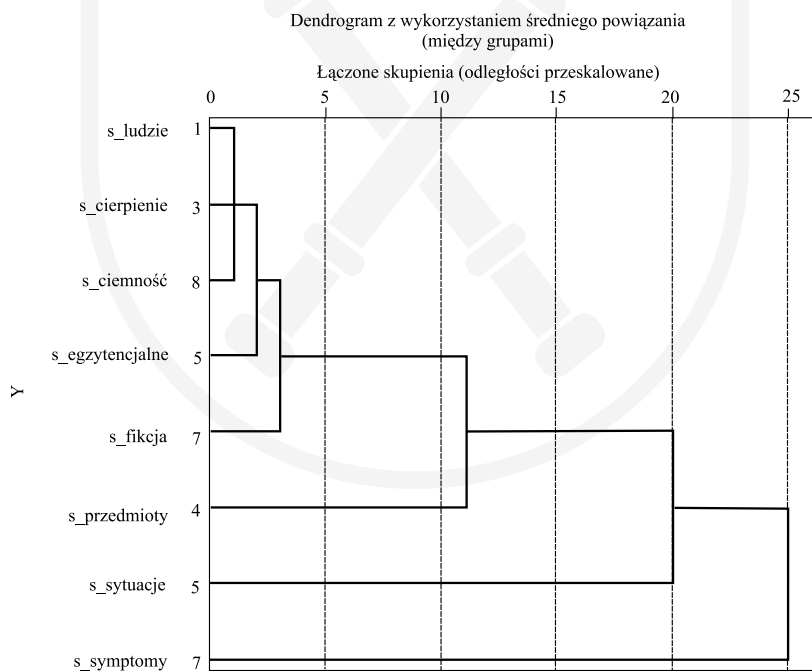
Rysunek 1. Struktura wewnętrzna pojęcia Radość: grupa (1) 18.–23. r.ż.

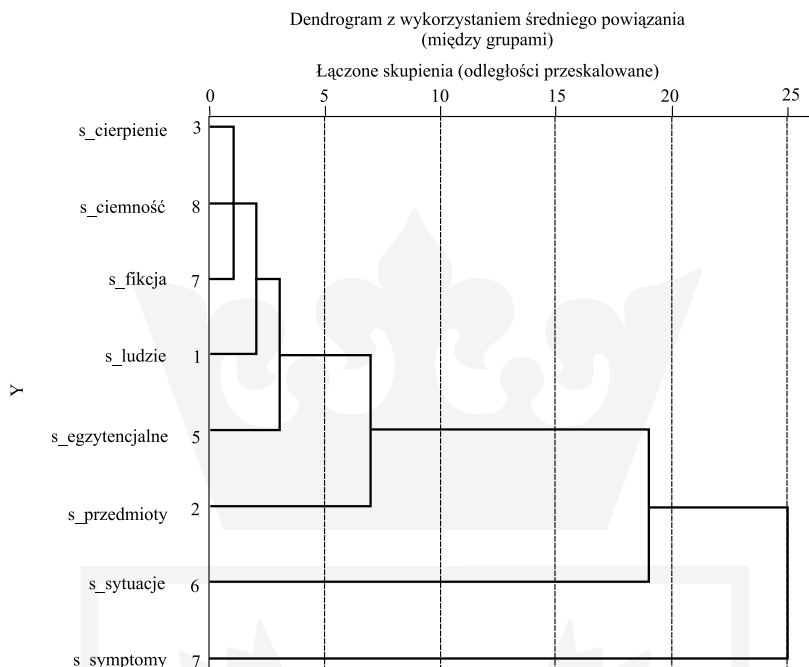
Rysunek 2. Struktura wewnętrzna pojęcia Radość: grupa (2) 24.–35. r.ż.

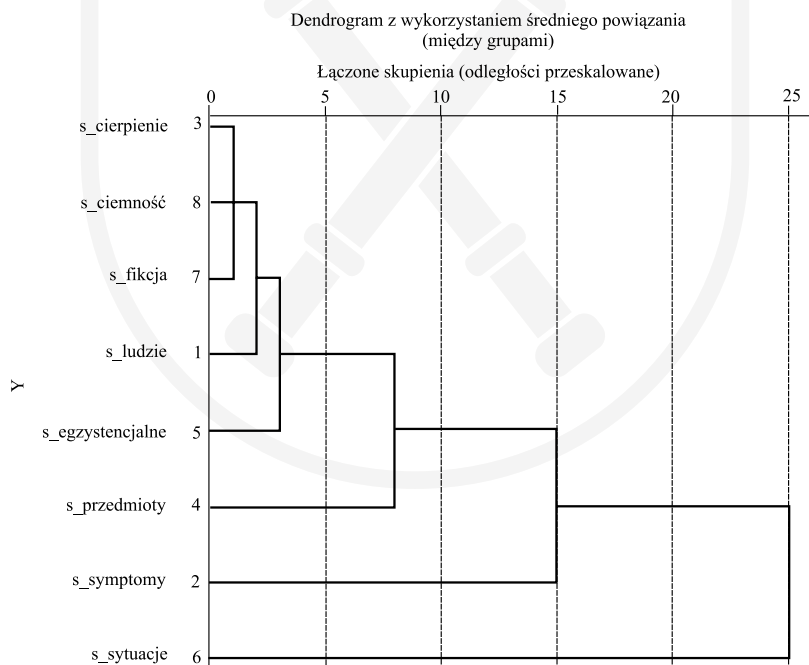
Rysunek 3. Struktura wewnętrzna pojęcia Radość: grupa (3) powyżej 36. r.ż.

Rysunek 4. Struktura wewnętrzna pojęcia Strach: grupa (1) 18.–23. r.ż.

Rysunek 5. Struktura wewnętrzna pojęcia Strach: grupa (2) 24.–35. r.ż.

Rysunek 6. Struktura wewnętrzna pojęcia Strach: grupa (3) powyżej 36. r.ż.

DYSKUSJA

Aspekty rozwojowe. Stwierdzono tendencję do generowania mniejszej liczby wyrazów wraz z wiekiem jedynie dla słów pozytywnych. W literaturze obniżenie wyników w zakresie fluencji wyjaśniają różne hipotezy z obszaru psychologii poznawczej, między innymi zakładające osłabienie czy „rozluźnienie” związków między pojęciami, deficyt przeszukiwania siatki pojęć, spadek giętkości poznawczej, ale odnoszą się one do ogólnego spadku wyników w zakresie płynności słownej, nie tylko zaś do pozytywnej płynności (Tabert i in., 2001). Wydaje się zatem, iż w interpretacji poziomu wykonania zadań fluencji należy brać pod uwagę wiele czynników, gdyż rezultaty takie mają złożone uwarunkowania (Szepietowska, Gawda, 2011). Najważniejszym czynnikiem mogą być doświadczane emocje; w tym zakresie istnieje wiele niespójnych danych, choć ogólnie mówi się o wzroście emocji pozytywnych i spadku negatywnych w okresie dorosłości (Magai, 2008). Badania o charakterze narracyjnym, zrealizowane na dużej próbie, wskazują, iż liczba negatywnych słów emocjonalnych spada wraz z wiekiem, pozytywnych zaś wzrasta (Pennebaker, Stone, 2003). Ogólnie jednak wyniki badań próbujące ukazać, jakiego rodzaju emocje pod względem walencji dominują na poszczególnych etapach dorosłości, są wyjątkowo niespójne (Magai, 2008). Złożoność uwarunkowań potwierdzają także inne dane (przećiwne do naszych) pokazujące, że zwłaszcza osoby starsze lepiej aktualizują słowa o walencji negatywnej niż pozytywnej ze względu na ich biologiczną rolę, czyli powiązanie negatywnych emocji i odniesień z ochroną życia (np. Kensinger, Schacter, 2008). Nie ma jednak zgodności w tej kwestii, na odmiennie bowiem zjawisko, tj. przewagę pojęć o pozytywnym nasyceniu – zarówno u młodych dorosłych, jak u seniorów, wskazują Katharina Sass i współpracownicy (2013). Rozbieżności w wynikach mogą mieć częściowo związek z metodologią badań, gdyż analizy opublikowane przez zespół K. Sass zostały przeprowadzone na bardzo mało licznej próbie badanej,

tj. 21 osób. Co więcej, w badaniach tych poziom inteligencji werbalnej w żaden sposób nie był kontrolowany. Oznacza to, iż odniesienie naszych wyników do wyników zespołu K. Sass jest dość problematyczne.

Wykazano również, że wraz z wiekiem obniża się liczba określeń przedmiotów i zwierząt, innych ludzi i miejsc związanych z radością. Fakt ten może wynikać z odmiennego wartościowania rzeczy konkretnych i niematerialnych, czego potwierdzeniem jest obserwowany jednocześnie wzrost liczby słów łączących się z wartościami niematerialnymi. W hierarchii wartości w miarę upływu lat nabierają znaczenia *wygoda, zdrowie, życie, bliskość*, co można wyjaśniać rozwojem osobowości człowieka, a w szczególności konstytuowaniem się perspektywy biograficznej (Olejnik, Niemczyński, 1993). Zaznacza się też wyraźna u osób starszych koncentracja na ogólnych czy głównych życiowych wartościach (Waring, Kensinger, 2009). Wydaje się, że z tą samą właściwością rozwojową można wiązać niższą pozycję klastera Miejsca w strukturze Radości w średniej i późnej dorosłości. Pewna tendencja do przywiązywania się do określonych miejsc, niechęć do ich zmiany czy wręcz wycofanie się z aktywności skutkują innym wartościowaniem i pojmowaniem relacji radość–miejsce (Susulowska, 1989). Zaobserwowano interesującą cechę w zakresie klasterów Bliscy i Inni ludzie w strukturze Radości, która wiąże się z zadaniami rozwojowymi poszczególnych faz dorosłości. Otóż wraz z upływem lat klaster–kategoria Bliscy nabiera coraz większego znaczenia, a Inni ludzie – coraz mniejszego. Wysoka pozycja w hierarchii klastera Inni ludzie w strukturze Radości u adolescentów powiązana jest z ogromnym znaczeniem kontaktów społecznych i rówieśniczych w tej fazie rozwojowej, typowymi zadaniami rozwojowymi dla tej fazy, których istotą jest utworzenie więzi społecznych przy uzyskaniu pewnej niezależności od rodziców (Obuchowska, 1996). Coraz wyższa pozycja Bliskich w strukturze Radości wraz ze wzrostem wieku to wyraz wzrastającego dostrzeżenia znacze-

nia bliskich więzi uczuciowych w życiu człowieka (Straś-Romanowska, 2007).

Zmiany w strukturze wewnętrznej pojęcia Strach w ciągu dorosłości również w pewnym stopniu powiązane są z zadaniami rozwojowymi. Coraz niższa pozycja klasterów Przedmioty i zwierzęta, Fikcja w kolejnych fazach dorosłości pokazuje, iż zmienia się znaczenie czynników wyzwalających strach; w miarę upływu lat człowiek coraz mniej obawia się przedmiotów, zwierząt czy bardziej jest oswojony z sytuacjami fikcji filmowej (artystycznej). Te czynniki ustępują miejsca różnym sytuacjom i okolicznościom, które w coraz większym stopniu są potencjalnymi generatorami strachu; rzeczywistość niesie ze sobą więcej czynników lękotwórczych niż fikcja – lęki o bliskich, pracę, zdrowie, status społeczny czy wreszcie lęk przed śmiercią, który towarzyszy całe życie człowiekowi, a z racji zadań rozwojowych manifestuje się wyraźniej w średniej i późnej dorosłości (Łukaszewski, 2010). Wyraźnie potwierdza to coraz wyższa pozycja Wartości egzystencjalnych w strukturze Strachu w kolejnych fazach; człowiek coraz bardziej boi się *samotności, śmierci, starości*. Ciekawe jednak, iż kategoria Cierpienie w późnej dorosłości wystąpiła w śladowym nasileniu. Być może należy wiązać to z „oswajaniem” cierpienia, przyzwyczajaniem do niego (Łukaszewski, 2010).

Prototypy. Struktura wewnętrzna pojęć Radości i Strachu z jednej strony ukazuje pewne fundamentalne cechy tych pojęć, czyli istnienie określonych rdzeni, dominujących elementów, wokół których organizują się doświadczenia człowieka. Jest to zbieżne z literaturą przedmiotu, iż z jednej strony pojęcia emocjonalne zawierają obiekty, sytuacje i opisy aktywności, przyczyny, przekonania, zmiany fizjologiczne – mają więc strukturę prototypową (Nowakowska-Kempna, 1995; Niedenthal, 2008). Z drugiej strony w strukturze tych pojęć odnajdujemy elementy powiązane z zadaniami rozwojowymi w poszczególnych fazach dorosłości. Podobną konkluzję sformułowała Elżbieta Dryll (2013), która opisała związek między poję-

ciem miłości (strukturą semantyczną narracji miłości) a zadaniami rozwojowymi.

Głównym elementem struktury pojęcia Strachu jest klaster grupujący słowa dotyczące sytuacji i miejsc powiązanych ze strachem (np. *wypadek, bieda, karambol, zima, więzienie, szpital, wojna*), nieco niżej – objawy i synonimy (*placz, krzyk, lęk*). Struktura ta ujawnia, iż strach to emocja wskazująca, że sytuacja jest niebezpieczna, odnosi się do wielu okoliczności, w których dominują aktywność, poczucie napięcia i różne doznania fizjologiczne. Natomiast dla Radości typowe są opisy jej objawów (*śmiech, podskoki, wesołość, euforia*) oraz okoliczności i aktywności (*plaża, dom, góry, szkoła, dyskoteka*). Struktura pojęcia Radość wskazuje, iż to emocja pozytywna, obejmująca wiele elementów, wskazywanych w literaturze jako prototypowe, takich jak sukces, pożądaný wynik, doświadczanie przyjemności, pozytywne poglądy, objawy behawioralne, podniecenie, fizyczna aktywacja (Izard, 1977; Jasielska, 2011; Nowakowska-Kempna, 2000; Mikołajczuk, 2009; Shweder, 1998). Ze względu na różnorodność okoliczności i symptomy wskazywane przez osoby badane można wyodrębnić różne typy radości, na przykład reaktywną, zmysłową. W pojęciu Radości mieści się również wiele uczuć, określaných słowami z rodziny leksykalnej „szczęścia”, takich jak zadowolenie, przyjemność, optymizm (co znajduje potwierdzenie w innych pracach, por. Mikołajczuk, 2009).

Zaznaczająca się zmienność treści pojęć, a jednocześnie istnienie podobieństwa głównych elementów struktury wewnętrznej Radości i Strachu mogą być wyjaśniane zarówno w odniesieniu do teorii prototypów (co przedstawiono powyżej), jak i charakterystyk pamięci autobiograficznej. Wpisuje się to w teorię scenariuszy (skryptów), zgodnie z którą pojęcia obejmują opisy przejawów behawioralnych, odczuć, skutków, uwarunkowań stanów afektywnych (Oatley, Jenkins, 2003; Wierzbicka, 1992; 2006). Zmienność treści pojęć nie tylko jest uwarunkowana rozwojowo, ale ma niekiedy także zindywidualizowany charakter. Choć pojęcia afektywne konstytu-

tuują się w miarę gromadzenia doświadczenia, klasyfikowania i uśredniania cech emocji, to w ich strukturze zaznaczają się też indywidualne doświadczenia, odniesienia wbudowane w strukturę pojęć, na przykład *pajda*, *tęcza*, *karuzela* czy *szef*, *ZUS* (Jasielska, 2013). Wskazuje to na wzrastającą wraz z wiekiem rolę pamięci autobiograficznej, o czym świadczą zmiany w hierarchii, odnotowane u osób ze średniej i późnej fazy dorosłości; w strukturze znajdują się odniesienia do wartości egzystencjalnych i bliskich osób. Pamięć emocji jest zarówno pamięcią autobiograficzną, epizodyczną, jak i częściowo semantyczną, zatem zorganizowaną według znaczeń. Dlatego też można uznać, iż treść pojęć emocjonalnych to wyraz schematów afektywnych, odzwierciedlających postawę wobec życia, akcentującej wartości transcendentne czy akcentację ludzi (Maruszewski, 2005).

Pojęcie wyrażone w języku (reprezentacja językowa) pozostaje w ścisłym związku z reprezentacją sytuacji. Budowanie pojęcia emo-

cjonalnego opiera się na przedpojęciowych schematach wyobraźniowych (Lakoff, 1987). Osoba, konstruując wypowiedź, najpierw tworzy modelową reprezentację sytuacji, a następnie sięga do reprezentacji lingwistycznej, aby właściwie wyrazić to, co przywołała w reprezentacji sytuacji (Kaup, 2001). W języku zatem odzwierciedla się sposób postrzegania i rozumienia świata, a badając język, zdaniem Anny Wierzbickiej (2006), możemy odkryć, jak ludzie konceptualizują emocje. Oznacza to, że fluencja słowna, traktowana jako miara zdolności językowych, może być również sposobem docierania do zawartości pojęć czy schematów emocjonalnych (np. Gawda, Szepietowska, 2013). Mimo ograniczeń w generalizacji wniosków z niniejszego badania (m.in. z powodu nierówno liczbnych grup) uznajemy, iż potoczne pojęcia afektywne cechują się strukturą prototypową, która w ciągu dorosłego życia w pewnym zakresie się zmienia. Problematyka ta wymaga jednak dalszych badań.

PRZYPISY

¹ Badania wykonano w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki Opus 2011/03/B/HS6/01709.

² Inspiracją była dla nas jedynie metoda skalowania, nie zaś zastosowany typ zadań fluencji ani też próby pokazania relacji między pojęciami.

³ Nazwy klastery będą pisane wielką literą.

BIBLIOGRAFIA

- Altariba J., Bauer L. (2004), The distinctiveness of emotion concepts: a comparison between emotion, abstract, and concrete words. *American Journal of Psychology*, 117, 3, 384–410.
- Barrett L. (2006), Solving the emotion paradox: Categorization and the experience of emotion. *Personality and Social Psychology Review*, 1, 1, 20–46.
- Barrett L., Russell J. (1999), Structure of current affect. *Current Direction in Psychological Science*, 8, 10–14.
- Bower G.H. (1981), Mood and memory. *American Psychologist*, 36, 129–148.
- Dryll E. (2013), *Wrastanie w kulturę. Transmisja narracji w wychowaniu rodzinnym*. Warszawa: Eneteia.
- Fernandez M., Ross M., Wiegand M., Schryer E. (2008), Are the memories of older adults positively biased? *Psychology and Aging*, 23, 2, 297–306.
- Frijda N.H. (2005), Punkt widzenia psychologów [w:] M. Lewis, J.M. Haviland-Jones (red.), *Psychologia emocji*, 88–108. Gdańsk: GWP.
- Gawda B. (2007), *Ekspresja pojęć afektywnych w narracjach osób z antyspołeczną osobowością*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Gawda B., Szepietowska E. (2013), Impact of unconscious emotional schemata on verbal fluency – sex differences and neural mechanisms. *NeuroQuantology*, 11, 3, 443–450.
- Gentner D. (1982). Why nouns are learned before verbs: Linguistic relativity versus natural partitioning [w:] S. Kuzaj (red.), *Language development*, t. 2: *Language, thought and culture*, 301–334. New York: Hillsdale, Lawrence Erlbaum.
- Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.) (2007), *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: PWN.
- Hepach R., Kliemann D., Grüneisen S., Heekeren H., Dziobek I. (2011). Conceptualizing emotions along the dimensions of valence, arousal, and communicative frequency – implications for social-cognitive tests and training tools. *Frontiers in Psychology*, 2, doi: 10.3389/psyg.2011/00266.
- Hillis Th., Mata R., Wilke A., Samanez-Larkin G. (2013), Mechanisms of age-related decline in memory search across the adult life span. *Developmental Psychology*, 49, 12, 2396–2404.
- Holland A., Kensinger E. (2010), Emotion and autobiographical memory. *Physics of Life Review*, 7, 88–131.
- Hupka R., Lenton A., Hutchinson K. (1999), Universal development of emotion categories in natural language. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 2, 247–278.
- Izard C.E. (1977), *Human emotions*. New York: Plenum Press.
- Jasielska A. (2011), „Nie ma radości bez smutku” – porównanie reprezentacji emocji podstawowych. *Czasopismo Psychologiczne*, 17, 2, 171–187.
- Jasielska A. (2013), *Charakterystyka i konsekwencje potocznego rozumienia emocji*. Poznań: UAM.
- Kaup B. (2001), Negation and its impact on the accessibility of the text information. *Memory & Cognition*, 29, 960–967.
- Kensinger E., Krendl A., Corkin S. (2006), Memories of an emotional and non-emotional event: Effects of aging and delay interval. *Experimental Aging Research*, 32, 23–45.
- Kensinger E., Schacter D. (2008), Memory and emotion [w:] M. Lewis, J. Haviland-Jones, L. Barrett (red.), *Handbook of emotions*, 601–617. New York: Guilford Press.
- Kövecses Z. (2011), *Język, umysł, kultura. Praktyczne wprowadzenie*. Kraków: Universitas.
- Kroska A., Goldstone R. (1996), Dissociations in the similarity and categorization of emotions. *Cognition and Emotion*, 10, 1, 27–45.
- Lakoff G. (1987), *Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker R. (2004), Semantyka językoznawcza. *Etnolingwistyka*, 16, 29–73.
- Larsen L.J., Diener E. (1992). Promises and problems with the circumplex model of emotions. *Review of Personality and Social Psychology*, 13, 25–59.
- Lindquist K., Siegel E., Quigley K., Barrett L. (2013), The hundred-year emotion war: Are emotions natural kinds or psychological constructions? Comment on Lench, Flores, and Bench (2011). *Psychological Bulletin*, 139, 1, 255–263.
- Łukaszewski W. (2010), *Udręka życia. Jak ludzie radzą sobie z lękiem przed śmiercią*. Sopot: Smak Słowa.
- Magai C. (2008), Long-lived emotions. A life course perspective on emotional development [w:] H. Lewis, J. Haviland-Jones, L. Barrett (red.), *Handbook of emotions*, 376–392. New York: Guilford Press.
- Maruszewski T. (2005), *Pamięć autobiograficzna. Postępy psychologii*. Gdańsk: GWP.
- Mikołajczuk A. (2009), *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Nęcka E., Orzechowski J., Szymura B. (2006), *Psychologia poznawcza*. Warszawa: PWN.
- Niedenthal P. (2008), Emotion concepts [w:] H. Lewis, J. Haviland-Jones, L. Barrett (red.), *Handbook of emotions*, 587–600. New York: Guilford Press.
- Nowakowska-Kempna I. (1986), *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami predykatów uczuć*. Katowice: UŚ.
- Nowakowska-Kempna I. (1995), *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*. Warszawa: WSP TWP.
- Nowakowska-Kempna I. (2000), *Konceptualizacja uczuć w języku polskim, cz. 2*. Warszawa: WSP TWP.
- Oatley K., Jenkins J.M. (2003), *Zrozumieć emocje*. Warszawa: PWN.
- Obuchowska I. (1996), *Drogi dorastania*. Warszawa: WSiP.

- Olejnik M., Niemczyński A. (1993), Związek mądrości z wiekiem – co i jak się w niej zmienia. *Psychologia Rozwojowa*, 3, 30–48.
- Öhman A. (2005), Strach i lęk z perspektywy ewolucyjnej, poznawczej i klinicznej [w:] M. Lewis, J.M. Haviland-Jones (red.), *Psychologia emocji*, 719–745. Gdańsk: GWP.
- Pennebaker J., Mehl M., Niederhoffer K. (2003), Psychological aspects of natural language use: Our words, our selves. *Annual Review of Psychology* 54, 547–577.
- Pennebaker J., Stone L. (2003), Words of wisdom: Language use over the life span. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 2, 291–301.
- Rosch E. (1978), Principles of categorization [w:] E. Rosch (red.), *Cognition and categorization*, 27–48. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Russell J. (2005), Emotions and the lexicon. *Psychological Inquiry*, 16, 26–27.
- Sass K., Fetz K., Oetken S., Habel U., Heim S. (2013), Emotional verbal fluency: A new task on emotion and executive function interaction. *Behavioral Sciences*, 3, 372–387.
- Schwartz S., Baldo J., Graves R., Brugger P. (2003), Pervasive influence of semantics in letter and category fluency: A multidimensional approach. *Brain and Language*, 87, 400–411.
- Shaver P.R., Schwartz J., Kirson D., O'Connor C. (1987), Emotion knowledge: Further exploration of a prototype approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1061–1086.
- Shweder R.A. (1998), „Nie jesteś chory, tylko się zakochałeś” [w:] P. Ekman, R.J. Davidson (red.), *Natura emocji*, 36–47. Gdańsk: GWP.
- Straś-Romanowska M. (2007), Późna dorosłość. Wiek starzenia się [w:] B. Harwas-Napierala, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, 263–287. Warszawa: PWN.
- Susułowska M. (1989), *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: PWN.
- Syssau A., Monnier C. (2009), Children's emotional norms for 600 French words. *Behavior Research Methods*, 41, 1, 213–219.
- Szepietowska E.M., Gawda B. (2011), *Ścieżkami fluencji werbalnej*. Lublin: UMCS.
- Tabert M., Peery S., Borod J., Schmidt M., Grunwald I., Sliwinski M. (2001), Lexical emotional expression across the life span: Quantitative and qualitative analyses of word list generation tasks. *Journal of Clinical Neuropsychology*, 15, 4, 531–550.
- Vaish A., Grossmann T., Woodward A. (2008), Not all emotions are created equal: The negativity bias in social-emotional development. *Psychological Bulletin*, 134, 3, 383–403.
- Waring J., Kensinger E. (2009), Effects of emotional valence and arousal upon memory trade-offs with aging. *Psychology and Aging*, 24, 2, 412–422.
- Widen S., Russell J. (2008a), Children acquire emotion categories gradually. *Cognitive Development*, 23, 291–312.
- Widen S., Russell J. (2008b), Young children's understanding of others' emotions [w:] H. Lewis, J. Haviland-Jones, L. Barrett L. (red.), *Handbook of emotions*, 348–363. New York: The Guilford Press.
- Wierzbicka A. (1992), Defining emotion concepts. *Cognitive Science*, 16, 4, 539–581.
- Wierzbicka A. (2006), *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin: UMCS.
- Yang L., Hasher L. (2011), Age differences in the automatic accessibility of emotional words from semantic memory. *Cognition and Emotion*, 25, 1, 3–9.